

ДЕРЖАВНИК І ДЕРЖАВА

*До 100-річчя проголошення
Павла Скоропадського
Гетьманом України*

Інститут української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України

Музей Гетьманства

STATESMEN AND STATE:

to the 100th Anniversary of Proclamation
Pavlo Skoropadsky Hetman of Ukraine

Collection

ДЕРЖАВНИК І ДЕРЖАВА:

до 100-річчя проголошення
Павла Скоропадського Гетьманом України

Збірник наукових праць

Київ – 2018

УДК: 929:323.1(477) Скоропадський

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Протокол № 5 від 13 вересня 2018 року)*

Редакційна колегія:

д. іст. н., Георгій Папакін (голова); Галина Ярова;
к. іст. н. Людмила Бевз; к. іст. н. Дмитро Гордієнко.

Державник і Держава: до 100-річчя проголошення Павла Скоропадського Гетьманом України. Збірник наукових праць / Редкол.: Г. Папакін (голова) та ін.; упоряд. Д. Гордієнко та Л. Бевз. – К., 2018. – 240 с.

ISBN 978-966-02-8643-6

Збірка наукових праць присвячена висвітленню постаті гетьмана Павла Скоропадського та його діяльності на чолі Української Держави (1918 р.), а також як очільника українського гетьманського руху в еміграції. Частина матеріалів присвячена родині та оточенню гетьмана, зокрема його спадкоємцю – гетьманичу Данилу Скоропадському.

Видання призначене для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться українською історією та культурою.

ISBN 978-966-02-8643-6

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2018
© Музей Гетьманства, 2018
© Автори статей, 2018

ОСОБИСТА ОХОРОННА СЛУЖБА ГЕТЬМАНА ВСІЄЇ УКРАЇНИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО: ШТАТИ Й ЗАВДАННЯ (1918 р.)

Державний переворот 29 квітня 1918 р., після здійснення якого було проголошено створення Української Держави у формі Гетьманату Павла Скоропадського, кардинально змінив не лише форму, але й суть української державної моделі¹. Гетьман здобув диктаторські повноваження. Актами конституційного характеру Української Держави стали гетьманська Грамота “До всього українського народу” та Закони “Про тимчасовий державний устрій України”, датовані днем перевороту².

Правителі і керівники держав завжди мали (і мають) у своєму розпорядженні власну адміністрацію. У різні часи її склад, функції і повноваження були різного характеру (залежно від державного ладу країни, суспільної організації, історичної традиції і навіть особистих переконань керманіча державного утворення), проте завжди такі установи функціонували під безпосереднім керівництвом та контролем свого патрона і перебували у самій серцевині (часто утаємниченій для загалу) державної політики.

Адміністрація глави держави за владарювання Павла Скоропадського мала військово-цивільний характер та структуру і називалася “Головна Квартира Пана Гетьмана”³, що охоплювала три основні складові: “Штаб Пана Гетьмана”⁴, “Особи біля Гетьмана” (тобто його ад’ютанти)⁵, “Власна Його Світлості Пана Гетьмана всієї України канцелярія”⁶.

¹ Див.: П. П. ГАЙ-НИЖНИК, *Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським*, Український історичний журнал, 4 (2011) 132–164.

² *Державний вістник* (16 травня 1918); *Центральний державний архів вищих органів влади та Управління України* (далі – ЦДАВО України), ф. 1064, оп. 2, спр. 11, арк. 19–23; ф. 3766, оп. 1, спр. 42, арк. 27а.

³ ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

⁴ Див.: П. П. ГАЙ-НИЖНИК, *Власний Штаб гетьмана П. Скоропадського: структура, штати, завдання (1918 р.)*, Гілея, вип. 53 (№ 10) (2011) 73–80; вип. 54 (№ 11), с. 91–101.

⁵ Див.: П. П. ГАЙ-НИЖНИК, *Особисті ад’ютанти й секретарі П. Скоропадського (до історії функціонування Головної квартири гетьмана України)*, Український історичний журнал, 6 (2010) 106–126.

Структура, повноваження, обов'язки та завдання гетьманської Квартири визначалися Положенням “Про Головну Квартиру Гетьмана”, що було ухвалене під грифом “таємно” Радою міністрів Української Держави 3 травня 1918 р., тобто вже на четвертий день після державного перевороту на чолі з П. Скоропадським⁷. 3 серпня 1918 р., зазначене Положення набуло нової редакції⁸. Детальніше структура Головної Квартири визначалася у Додатку до Положення “Про Головну Квартиру Гетьмана”, в якому зазначалося, що вона складається з вищезазначених трьох “Частин”⁹. Фінансування Головної Квартири гетьмана відбувалося за окремим кошторисом (“Смітою Гетьманської Головної Квартири на 1918 р.”)¹⁰. На утримання усіх її інституцій державним бюджетом визначалася сума у 4 млн. 352 тис. 940 крб. Командуючим Головною Квартирою гетьмана, тобто головою гетьманської адміністрації, був начальник його Штабу, який таким чином поєднував ці дві посади¹¹.

Головна Квартира гетьмана являла собою центральну адміністрацію глави держави, яку було побудовано на військових засадах і що мала виняткові контрольні повноваження щодо усіх силових структур країни та визначала основні напрями охоронної діяльності в Українській Державі. До її обов'язку входило також безпосередньо оповіщати гетьмана про стан і потреби національної та його особистої безпеки тощо. Частина I^a Положення “Про Головну Квартиру Гетьмана” мала назву “Начальник Штабу Гетьмана і Штаб Гетьмана”¹². Штаб гетьмана всієї України був серцевиною Головної Квартири керівника держави і повноваження цієї частини були надзвичайно широкими. Гетьманський штаб займався питаннями призначень і звільнень зі служби, відпустками та відрядженнями усіх чинів Головної Квартири гетьмана,

⁶ Див.: П. П. ГАЙ-НИЖНИК, *Власна Його світлості пана гетьмана всієї України канцелярія (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)*, Гілея, вип. 46 (№ 4), спецвипуск (квітень 2011) 67–75; с. 54–62.

⁷ ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

⁸ *Ibid.*, арк. 81–117.

⁹ *Ibid.*, арк. 61–80зв.

¹⁰ *Ibid.*, ф. 1434, оп. 2, спр. 26.

¹¹ *Ibid.*, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 16, 15зв.

¹² *Ibid.*, арк. 61–78зв.

П. Гай-Нижник, *Особиста охоронна служба гетьмана...*

справами подання допомоги від самого П. Скоропадського тим особам, “які здійснили послуги Українській Державі”¹³.

Окрім того, до компетенції Штабу гетьмана також входило: встановлення зв'язку між частинами, підлеглими начальникові гетьманського Штабу; повідомлення гетьмана за даними преси про політичний та економічний настрій населення; збереження справ і документів історичного значення; забезпечення утримання та інших видів задоволення особам Головної Квартири ясновельможного пана гетьмана; загальний нагляд за безпекою резиденції і мандрівок гетьмана; влаштування гетьманських прийомів і зустрічей; “обслідування всіх сторін діяльності політичних партій, організацій і окремих осіб, які намагаються підірвати Гетьманську владу і встановлену форму Правління в Українській Державі, а також висвітлення різних політичних течій в суспільстві і народних масах”¹⁴.

Праця над розробкою структури та штатів власного Штабу пана гетьмана розпочалася із перших же днів по перевороті. Для їх вироблення урядом було сформовано спеціальну комісію у складі чотирьох осіб, а саме: військового міністра О. Рогози (голови комісії), міністра фінансів А. Ржепецького¹⁵, державного секретаря І. Кістяківського (Кістяковського)¹⁶ та начальника Штабу гетьмана ген. В. Дашкевича-Горбацького¹⁷. Тож уже 4 червня 1918 р. міністр фінансів (за присутності начальника гетьманського Штабу) представив увазі членів Ради міністрів Української Держави проект штатів Штабу гетьмана. Утім, уряд після відповідного обговорення, не прийняв запропонований проект штатів, а натомість запропонував комісії доопрацювати їх у відповід-

¹³ *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України)*, ф. 57, оп. 2, спр. 239, арк. 7.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Див.: П. Гай-Нижник, А. К. Ржепецький – міністр фінансів Української Держави за гетьманату 1918 року, *Фінанси України*, 3 (2008) 117–120.

¹⁶ Див.: П. П. ГАЙ-НИЖНИК, *Ігор Кістяковський: особистість, політик, державний діяч України*, Гілея, вип. 38 (2010) 38–53; П. П. ГАЙ-НИЖНИК, *Ігорь Кістяковський: российский кадет и государственный деятель Украины*, Белоруссия и Украина: история и культура: Сборник статей, вып. 5, Москва (Институт славяноведения РАН), 2015, с. 139–160.

¹⁷ Див.: П. ГАЙ-НИЖНИК, *Начальники особистого Штабу гетьмана П. Скоропадського*, *Військово-історичний альманах*, 2 (21) (2010) 45–56.

ності з висловленими думками міністрів і найближчого часу подати на ухвалення Ради міністрів¹⁸.

Вдруге про вироблений проект штатів членам уряду 11 червня 1918 р. доповідав уже начальник Штабу гетьмана отаман В. Дашкевич-Горбаський. Розглянувши штати й вислухавши пояснення начальника гетьманського Штабу, Рада міністрів постановила просити вищевказану урядову комісію обміркувати ще раз усі висловлені з даного питання думки панів міністрів й відповідно до них скоротити представлені штатні розписи¹⁹.

Поправки розглядала і вносила згадувана урядова комісія, зі складу якої було виведено державного секретаря І. Кістяковського, а натомість уведено міністра освіти М. Василенка. Про виконання цією комісією попередніх порад і постанов Ради міністрів начальник Штабу гетьмана доповідав урядові вже за три дні, 15 червня 1918 р. Проте і цього разу штати власного Штабу гетьмана затверджено не було. Урядовці знову постановили внести певні правки. Зокрема щодо питання про організацію осібної охоронної команди: визнати за необхідне якісне підвищення складу охоронців, задля чого підвищити ставку їх утримання до 500 крб (замість пропонованих проектом 400 крб), ставку старших охоронців – до 600 крб (замість проектних 500 крб), а чисельність молодших охоронців визначити у 25 осіб (замість визначених проектом 33 осіб)²⁰.

Тим часом особиста військово-цивільна адміністрація очільника держави, яку уособлював собою власний Штаб гетьмана всієї України, не могла очікувати довгочасно своєї юридичної легітимізації та нормативно-правового і штатно-адміністративного узаконення, позаяк таке проволікання істотно гальмувало й ускладнювало функціонування усього державного організму. Тож вихід було знайдено відповідно поточному кадровому стану інституції, фінансово-господарчим можливостям скарбниці та державно-політичним потребам країни. Відтак, 16 липня 1918 р. П. Скоропадський затвердив ухвалену Радою міністрів Постанову “Про тимчасові штати Штабу Гетьмана всієї України”

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 35.

¹⁹ *Ibid.*, арк. 48зв.

²⁰ *Ibid.*, арк. 53–53зв.

П. Гай-Нижник, *Особиста охоронна служба гетьмана...*

якою зокрема визначалося ухвалити та вважати дійсними з 29 квітня 1918 р. тимчасові штати Штабу гетьмана всієї України²¹.

У підсумкові власний Штаб гетьмана на початковому етапі свого формування структурувався навколо таких стрижневих підрозділів, як: начальник Штабу (він же – командуючий гетьманською Головною Квартирою) із трьома помічниками для доручень; два генеральні гетьманські секретарі; особи біля гетьмана для доручень (9 військовиків і 2 секретарі); власної Канцелярії гетьмана (8 співробітників); гетьманської Похідної канцелярії (49 старшин і посадовців); гетьманського коменданта (99 підлеглих старших і співробітників); гетьманського господаря (58 постійних штатних посад). Загалом же, станом на початок липня 1918 р., при Штабі гетьмана було передбачено 231 штатна посада, на річні зарплати усім працівникам передбачалося 1 млн 487 тис. 360 крб, а загалом на утримання усіх інституцій Головної Квартири гетьмана планувалося асигнувати 4 млн 352 тис. 940 крб з державного бюджету.

Таким чином власний Штаб гетьмана П. Скоропадського набув свого загального (тимчасового) штатного укомплектування, яке протягом усього періоду існування Української Держави у формі Гетьманату зазнавало певного корегування щодо того чи іншого його підрозділу тощо. Окремих, проте не істотних змін структура і штати Штабу гетьмана всієї України зазнали вже 3 серпня 1918 р. у новій редакції Положення “Про Головну Квартиру Гетьмана” та у додатках до нього, які було розроблено під керівництвом нового начальника гетьманського Штабу і командуючого його Головною Квартирою Б. Стеллецького²².

Особиста ж безпека гетьмана, в рамках його власного (особистого) Штабу²³, повністю покладалася на управління гетьманського коменданта. Комендант підпорядковувався начальникові Штабу гетьмана і призначався (за поданням начальника Штабу) окремим наказом П. Скоропадського по Штабу, армії та флоту. До обов’язків коменданта входило “загальне спостереження за безпекою резиденції і нагляд за безпекою шляхів під час гетьманських мандрівок; організація охорони

²¹ *Державний вістник* (22 липня 1918).

²² *ЦДАВО України*, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 61–117.

²³ Нагадаю, що в Українській Державі існувала також розгалужена поліцейсько-розвідувальна служба (Державна Варта), а також військова розвідка й контрозвідка.

Пана Гетьмана як в місці постійного знаходження, так і в дорозі; завідування у всіх відношеннях Конвоем, Особливою охоронною Командою та іншими частинами, призначеними для охорони Пана Гетьмана; гаражем і стайнею”²⁴.

Усі урядові та державні установи були зобов’язані надавати комендантові відомості про безпеку гетьмана. Усі його вимоги про вжиття заходів щодо захисту гетьмана повинні були беззаперечно і негайно виконувати усі установи, відомства та організації країни. Військово-службовці і цивільні особи, які відряджалися в розпорядження коменданта, перебували у повній його підлеглихості і за ними зберігалися їхні попередні посади та грошове утримання. Повноваження і сфера діяльності гетьманського коменданта визначала спеціальна інструкція Штабу гетьмана, затверджена П. Скоропадським і підписана начальником Штабу. Гетьманський комендант мав звання генерального значкового, дорівнювався у правах із головноуправляючим і мав окремі права товариша міністра. Комендант палацу гетьмана мав свою резиденцію у Києві по вул. Олександрівській²⁵.

Цю винятково важливу посаду посів колишній отаман Окремого Запорізького загону і герой визволення Києва від більшовиків, губернський комендант Київщини, генерал-майор української служби (1918 р.), генеральний хорунжий *Костянтин Адамович Прісовський (1878 – 15 лютого 1966)*²⁶. Нагадаю, що К. Прісовський перейшов на бік Української Центральної Ради восени 1917 р. Під час вуличних боїв з більшовиками у Києві в січні 1918 р. командував сформованим офіцерським загonom, на чолі якого разом із військами УНР залишив Київ. З 9 лютого 1918 р. – начальник Окремого Запорізького загону (згодом – бригади). Саме навколо нього здебільшого, а не С. Петлюри, у січні–лютому 1918 р. об’єднувалися відступаючі українські загони. Об’єднавши й поновивши їх в єдиний загін, К. Прісовський рушив через Житомир та Фастів на Київ, випереджаючи частини німців, що фактично не брали участі в боях на цьому напрямкові. Після нетривалого бою підрозділ К. Прісовського вибив більшовиків зі столиці УНР

²⁴ ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

²⁵ *Ibid.*, ф. 1064, оп. 1, спр. 136, арк. 37, 51; ф. 3766, оп. 1, спр. 4, арк. 107; арк. 28.

²⁶ Див.: П. П. ГАЙ-НИЖНИК, *Костянтин Прісовський – військовий і державний діяч Росії, УНР та Української Держави: біографічний нарис*, Гілея, вип. 45 (№ 3) (2011) 20–24.

П. Гай-Нижник, *Особиста охоронна служба гетьмана...*

й відкинув їх до Бахмача²⁷. Після цього він передав командування генералові З. Нагієву, а сам з 3 березня 1918 р. зайняв пост губернiального коменданта Київщини.

За Гетьманату генеральний хорунжий Української Держави і комендант особистого Штабу гетьмана України К. Прісовський мешкав й ніс службу коменданта у гетьманському палаці. Начальник Штабу гетьмана Б. Стеллецький²⁸ високо цiнив моральні чесноти та професійні якості гетьманського коменданта й вважав що “людей, подібних до ген. Прісовського в Росії було небагато, але ними не вміли користатися і вони не приносячи нікому користі зникали”²⁹. Ось як характеризує його військову та людську вдачу Б. Стеллецький:

“Бій він полюбляв мов гравець полюбляє карти або п’яничка – вино. Відмінно хоробрий, він цією хоробрістю не бравував й не любив, щоб йому інші на неї вказували. Був він кілька разів поранений, один раз у голову, проте лікувався при своїй частині. Політикою зовсім не цікавився й щиро ненавидів Гучкова та Керенського, що зруйнували військовий лад. Більшовиків вважав послідовниками Керенського, чому з ярістю йшов на їхнє знищення. Особливої жорстокості не виявляв і його швидше можна було назвати доброю людиною, аніж жорстокою”³⁰.

Водночас він був гоноровий, честолюбно вразливий й самозакоханий. Так, наприклад, будучи у 1918 р. комендантом гетьманського палацу, він лише з газет дізнався про те, що П. Скоропадський напередодні таємно виїхав до Німеччини для зустрічі із імператором Вільгельмом II. Начальник Штабу гетьмана, який, до речі, сам дізнався про це тільки у передніч від’їзду, згадував, що таке несподіване зникнення П. Скоропадського з палацу справило особливе враження на палацового коменданта, який лише вранці в палаці дізнався, що “Гетьман зник”³¹. Тож, очевидно ображений непосвяченістю коменданта у перебіг подій, а отже й сприйнявши це як особисту недовіру, гоноровий

²⁷ ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 45.

²⁸ Див.: П. П. Гай-Нижник, *Борис Стеллецький – начальник Головної Квартири та Власного Штабу Гетьмана П. Скоропадського*, Національна та історична пам’ять: Зб. наук. праць, вип. 7. – Спецвипуск: “Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)”, К. (ДП “НВЦ «Пріоритети»”), 2013, с. 175–183.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 43.

³⁰ *Ibid.*, арк. 44.

³¹ *Ibid.*, арк. 161–162.

К. Прісовський негайно подав у відставку, яку, до слова, не було задоволено.

У підпорядкуванні гетьманського коменданта перебували: помічник коменданта (з правами командира бригади), старшини для доручень (старший старшина для доручень мав права командира полку), канцелярія (начальник з правами начальника відділу міністерства), самохідний відділ (командир відділу мав права командира полку), конвой (його командир користувався правами командира бригади), особиста охоронна команда та гетьманська стайня (її начальник мав права командира батальйону). Помічник коменданта і старшини для доручень у своїх діях керувалися особливими інструкціями начальника Штабу гетьмана, а до їхніх обов'язків входило забезпечення оперативного управління охоронними підрозділами Штабу, встановлення порядку чергування по управлінню гетьманського коменданта та виконання спецзавдань коменданта під час службових відряджень.

Канцелярія (у складі начальника, діловода, журналіста, писаря, друкарки та кур'єрів) здійснювала діловодство підрозділу.

Самохідний відділ мав у своєму розпорядженні автомобілі, мотоцикли, велосипеди, автомобільне майно і матеріали, що призначалися для використання гетьманом та його Штабом. Начальником цього відділу могла бути призначена лише особа, що закінчила вищі автомобільні курси. Усі автомобілі розподілялися гетьманським комендантом за посадовими особами Штабу відповідними нарядами, які реєструвалися у спеціальному щоденникові із зазначенням верстового пробігу та витрат пального. Помічник начальника відділу був ще й завідувачем гаражем. У відділі також служили конторник, діловод, старший механік гаража, водії та їхні помічники, кур'єри-мотоциклетники, писар і друкарка. Гараж гетьманського коменданта складався із 25 автомобілів і 5 мотоциклів, які обслуговувалися 22 водіями³².

Гетьманська стайня призначалася “для утримання і виїзду запряжних та верхових коней Пана Гетьмана та його свити, а також для збереження екіпажів, упряжі, сідел і манежу”³³. Її завідувач підпорядковувався комендантові. Крім нього, до особового складу стайні нале-

³² *Державний вістник* (22 липня 1918).

³³ *ЦДАВО України*, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 16–44зв., 51; ф. 1074, оп. 1, спр. 22, арк. 4; *Державний вістник* (26 липня 1918).

П. Гай-Нижник, *Особиста охоронна служба гетьмана...*

жали діловод і ветеринарний лікар, призначалася необхідна кількість обслуги із козаків.

Власний конвой Ясновельможного пана гетьмана підпорядковувався гетьманському комендантові. Положення “Про Головну Квартиру Гетьмана” чітко вказувало на обов’язки гетьманського конвою та його статус, а саме: “військова частина, призначена для охорони Пана Гетьмана і Його родини”, що прирівнювалася до кавалерійського полку. Особовий склад конвою числився на дійсній військовій службі. Загальні права і обов’язки конвойних визначалися військовими законами і статутами, а спеціальні охоронні – Статутом залогової (гарнізонної) служби та особливою інструкцією коменданта, затвердженою начальником Штабу гетьмана. Старшини конвою призначалися на посаду комендантом за поданням свого командира. Умови комплектування конвою козаками визначалися за взаємним узгодженням начальника Штабу і військового міністра³⁴.

Особовий склад конвою розташовувався в Києві в Микольських касарнях³⁵. У липні 1918 р. мала Рада міністрів (реєстр № 6 від 16, 17 липня 1918 р.) асигнувала 60 млн. крб “на негайний ремонт будинків Миколаївських казарм для власного конвою Пана Гетьмана”³⁶. 16 серпня 1918 р. мала Рада міністрів внесла деякі зміни до проекту штатів Власного конвою пана гетьмана³⁷. 21 серпня вона ж вказала на потребу ретельного відбору конвойних, встановлення для них збільшених посадових ставок і військових звань. 17 вересня 1918 р. П. Скоропадський затвердив ухвалену урядом 7 вересня Постанову “Про штати Власного Конвою Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України”, в якій зазначалося вважати їх дійсними з 1 травня 1918 р.³⁸ Загальний склад конвою було сформовано зі штабу та трьох сотень: офіцерської (формувався винятково зі старшин), кінно-кулеметної та козачої. Старшини озброювалися револьверами, козаки та вартові – шаблями і гвинтівками, а кінно-кулеметна сотня – 6-ма кулеметами системи “Максим” та 12-ма кулеметами системи “Льюїс”³⁹. Проте по факту, як засвідчував

³⁴ ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 16–44зв., 51; ф. 1074, оп. 1, спр. 22, арк. 4; *Державний вістник* (26 липня 1918).

³⁵ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 24а, арк. 16зв.; *Державний вістник* (16 жовтня 1918).

³⁶ *Ibid.*, ф. 1064, оп. 1, спр. 24а, арк. 16зв.

³⁷ *Ibid.*, арк. 26.

³⁸ *Ibid.*, спр. 179, арк. 1.

³⁹ *Ibid.*, арк. 12–15.

начальник Штабу П. Скоропадського Б. Стеллецький, на жовтень 1918 р. конвой гетьмана налічував лише дві сотні вояків (одна сотня – піша, одна – кіннотна), що були набрані переважно з колишніх офіцерів⁴⁰.

Начальником Власного конвою гетьмана від травня 1918 р. був генерал-майор російської служби, генеральний хорунжий Армії Української Держави *Юрій Костянтинович Устимович*⁴¹ (22 листопада 1873 – грудень 1968). Командир конвою отримував ранг генерального хорунжого та права командира окремої бригади з річним утриманням у 10 тис. 800 крб. Його помічники з муштрової і господарської частини (полковник або військовий старшина) – 9 тис. 600 крб, осавул (сотник) – 7 тис. 200 крб, сотенні командири (військові старшини або полковники) – 8 тис. 400 крб, півсотенні (сотники або військові старшини) – 7 тис. 200 крб, чотові командири, начальник зв'язку і вартові старшини у палаці гетьмана (сотники, значкові або хорунжі) – 6 тис. крб. Рядові посади другої і третьої сотні комплектувалися “з козаків, або найманих людей від хліборобів по вибору і за відповідальністю командира конвою”⁴². Крім грошового утримання (від 2 тис. 500 крб до 3 тис. 500 крб на рік), вони одержували повне харчове забезпечення та помешкання. Загальний склад гетьманського конвою мав нараховувати 53 старшини (з них 30 вартових), попа, дяка, капельмейстера, 8 військових урядовців, 614 муштрових і 203 немустрових козаків⁴³. Проте у вересні 1918 р. штати Власного конвою гетьмана становили: старшин – 35, військових урядовців – 42, у т. ч. 10 ординарців, а також зв'язківці, майстри, конюхи і т. д.⁴⁴, а також “для безпосередньої охорони уряду Гетьмана були сформовані дві сотні гетьманського конвою (одна піша, друга – кінна-[кулеметна]), переважно з колишніх офіцерів”⁴⁵.

Станом коней та умовами їхнього утримування опікувався начальник стайні, посада якого відповідала командирові батальйону. Харчування козаків здійснювалося за державний кошт, як, власне, й прокорм

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 100, 107.

⁴¹ У наказах Військової Офіції 1918 р. помилково названий Миколою Устимовичем.

⁴² ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 179, арк. 1–7.

⁴³ *Ibid.*, арк. 1–7, 12–15; ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 39–39зв.

⁴⁴ *Державний вістник* (22 липня 1918).

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 89–90.

П. Гай-Нижник, *Особиста охоронна служба гетьмана...*

коней гетьманського конвою. 5 вересня 1918 р. мала Рада міністрів, наприклад, ухвалила асигнувати “на харчування Власного Конвою та покриття видатків Власної Канцелярії” 92 тис. 615 крб.⁴⁶ Закупівлею харчу займався начальник господарської частини, який оголошував відповідний конкурс постачальників. Зацікавлені особи чи організації повинні були подати до канцелярії конвою (в Микольських касарнях) свої заяви у запечатаних конвертах з доданням завдатку у розмірі 10 % готівковими грошми зі всієї суми поставки. Торги заздалегідь призначалися на певний день, як, наприклад, було 9 вересня 1918 р. Тоді було оголошено торги на постачання Власному конвою пана гетьмана на 1918 та 1919 рр.

Загалом на потреби конвою було необхідно закупити: м’яса в кількості 5 тис. 950 пудів, крупи гречкової – 1 тис. пуд., пшона – 1 тис. пуд., перлової крупи – 250 пуд., цибулі – 150 пуд., солі – 1 тис. 500 пуд., масла коров’ячого – 150 пуд., свіжої капусти – 300 пуд., кислої капусти – 500 пуд., буряків – 200 пуд., моркви – 80 пуд., сала свинячого – 80 пуд., борошна пшеничного підболточного – 150 пуд., картоплі – 1 тис. 700 пуд., томату – 110 пуд., сметани – 200 пуд., лаврового листку – 1 пуд, перцю духмяного – 20 фунтів, перцю гіркого – 20 фунтів, оцту – 100 пляшок, лимонної кислоти – 20 фунтів, вівса – 8 тис. пудів, сіна – 98 тис. пуд. і соломи – 29 тис. пудів⁴⁷. Іноді керівництво конвою не лише купувало, а й продавало, як, скажімо, 14 жовтня 1918 р. у тих же Микольських касарнях на Печерську були проведені публічні торги з продажу 14 коней з Власного конвою пана гетьмана⁴⁸.

Зауважу також, що у передостанній день існування Гетьманату, вранці 13 грудня 1918 р. озброєні загони робітників-більшовиків прямо у касарнях захопили частину ескорту гетьмана⁴⁹. П. Скоропадському, аби вибити їх, довелося навіть відрядити туди іншу частину свого конвою, залишившись практично без суттєвої охорони. Сам гетьман згадував, що “усі ті діячі, які ще так нещодавно обговорювали зі мною усі справи й тулилися у приймальні, перекичували або до Петлюри, або до Долгорукова. У моєму штабі, за винятком мого найближчого почету, найближчих офіцерів і козаків охорони, вже відчувалося роздвоєння. З

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 24а, арк. 34.

⁴⁷ *Державний вістник* (6 вересня 1918).

⁴⁸ *Ibid.* (16 жовтня).

⁴⁹ Г. Н. ЛЕЙХТЕНБЕРГСКИЙ, *Воспоминания об “Украине”. 1917–1918*, Берлін, 1921, с. 45.

одного боку, Директорія та співчуваючі їй успішно розповсюджували відомості, що я зрадив Україні, з іншого боку, серед російського офіцерства розповсюджувалися перемови, що я вхожу у таємні перемовини з Петлюрою, аби зрадити офіцерство”⁵⁰.

Особиста охоронна команда гетьмана, яка також підлягала гетьманському коменданту, була окремою військовою частиною і прирівнювалася до полку. Існувало “Положення про особисту Охоронну команду Гетьмана”. Це – короткий підзаконний акт, який частково регламентував діяльність чинів особистої Охоронної команди П. Скоропадського, яка виконувала функції фізичної охорони гетьмана та членів його родини. З погляду інтересів контррозвідки – це Положення містило лише основні принципи взаємодії особистої Охоронної команди гетьмана зі спеціальним органом – Особливим відділом Штабу гетьмана і місцевими розшуковими підрозділами.

У ній служили виборні надійні особи, єдиним завданням яких була охорона П. Скоропадського як при перебуванні його в місці постійної резиденції, так і під час мандрівок залізничними, шосейними і водяними шляхами. З цією метою у складі охорони було встановлено постійні нерухомі і перепускні пости у палаці гетьмана, розроблявся бойовий рахунок із залученням Власного конвою гетьмана та інших охоронних підрозділів, відпрацьовувалася система заходів з нагляду за місцевістю і спорудами, що безпосередньо прилягали до палацу, і за шляхами постійного проїзду гетьмана та його родини, встановлювався зв’язок з центральними та місцевими розшуковими установами для визначення засобів охорони в непередбачених випадках. Старшину, що командував охоронною командою і виконував обов’язки завідувача, за поданням гетьманського коменданта, призначав начальник Штабу гетьмана. Крім того, особиста охорона вела спостереження за персоналом, що обслуговував гетьмана, підтримувала контакти з центральними й місцевими правоохоронними органами у справах своєї компетенції.

На чолі особистої охоронної команди гетьмана було призначено полковника *Миколу Миколайовича Аркаса* (2 вересня 1880 – 14 грудня 1938). У 1917 р., будучи штаб-ротмістром, М. Аркас командував со-

⁵⁰ П. СКОРОПАДСЬКИЙ, *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*, К.; Філадельфія, 1995, с. 317–318.

П. Гай-Нижник, *Особиста охоронна служба гетьмана...*

ним ординарським ескадроном. Того ж року цей підрозділ було українізовано, а потім М. Аркас перейменував його на Полтавську партизанську кіннотну сотню. На початку 1918 р. він разом зі своєю сотнею бився з більшовиками під Києвом на боці УНР, а після повернення уряду УНР до столиці у березні 1918 р. його кіннотний відділ став охоронним підрозділом Центральної Ради. У день гетьманського перевороту командир кіннотного відділу (М. Аркас), що мав охороняти Центральну Раду, особисто з'явився до П. Скоропадського, перейшовши таким чином на його бік.

Завідувач особистою охоронною командою гетьмана прирівнювався в правах до командира полку, його старший помічник – до командира батальйону, молодші помічники і старшини для доручень – до командирів рот, старші вартові – до молодших офіцерів, а вартові – до унтер-офіцерів. Члени особистої охорони перебували на державній службі, а заробітну платню одержували з особливого фонду гетьмана. Якщо виникала потреба збільшити кількість охоронців, то начальники розшукових установ мали додатково відрядити своїх співробітників, а начальник, що відрядив підлеглих, ніс за них повну особисту відповідальність. У місті перебування гетьмана та його родини (чи мандрівки) особиста охорона діяла за загальним планом, затвердженим начальником Штабу гетьмана. Окрім військових статутів, охоронна команда у своїх діях керувалася ще й особливими інструкціями гетьманського коменданта. Звичайний штат особистої охорони гетьмана становив 122 особи, а саме: завідувач, старший і молодший помічники завідувача, 4 старшини для доручень, 2 старші вартові, діловод, писар, розсильний при канцелярії, 55 постійних постових у районі резиденції, 46 наглядачів, 7 наказних (офіцерів) та 2 водії. Нову українську форму носили лише постові в околицях постійної резиденції гетьмана⁵¹. Насправді ж особиста охорона П. Скоропадського на той час складалася лише з 25 вартових⁵².

Посаді завідувача командою відповідало звання полковника або військового старшини (10 тис. 800 крб річних), його старшого і молодшого помічників – сотника (9 тис. 600 крб і 8 тис. 400 крб), старшини для доручень – значкового або хорунжого (8 тис. 400 крб). Інші службовці охоронної команди військових звань не мали, їхній ранг дорів-

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 39–39зв., 66зв.–68, 70зв.

⁵² *Державний вістник* (22 липня 1918).

нював відповідним співробітникам підрозділів Державної варту (поліції), але платня була значно вищою. Так, старший вартовий отримував 8 тис. 400 крб річних, а вартовий – 7 тис. 200 крб.

Завідувач охороною складав щоденний наряд чергових і представляв їх гетьманському комендантові К. Прісовському. Якщо обставини змінювалися, він розробляв новий план охорони і табель постам, який подавав комендантові на затвердження. До його обов'язків входило ведення повного обліку персоналу, який служив у палаці, включно з конвойними гетьмана. При виникненні підозри до особи завідувач охоронною командою вживав заходів для її затримання, про що доповідав комендантові. За потреби він міг викликати власний конвой гетьмана. Охорона щоденно оглядала усі приміщення, які безпосередньо прилягали до власних покоїв гетьмана, про що складали поіменну відомість. На шляхах постійного проїзду П. Скоропадського огляду підлягали споруди водопостачання і каналізації. Для цього залучалися також урядовці Київського градоначальства. У місцях найчастішого перебування гетьмана проводилися реєстрація і перевірка постійних мешканців, встановлювалися секретні наглядові пости.

Завідувач охоронною командою повинен був мати “таємних освідомачів для висвітлення життя і зносин не тільки підлеглої йому охорони, але й всіх, що стоять на обліку і службі при будинку Гетьмана”. Але при цьому в окремому положенні “Про особливу охоронну команду Ясновельможного Пана Гетьмана” зазначалося, що “чини охорони при доборі відомостей про осіб у нагляді повинні бути обережними, конспіративними, щоб своїми діями і розмовами не нашкодити справі і не образити особу, яка досліджується. Варто завжди пам'ятати, що нагляду підлягають всі без винятку особи, а не тільки ті, про кого є неблагойдійні відомості”⁵³. Особиста охорона діяла у взаємозв'язку з Особливим відділом Штабу гетьмана. Вона виконувала доручення з нагляду за окремими особами в районі резиденції П. Скоропадського, а Особливий відділ проводив розробку відомостей, одержаних від охорони. Свої спільні заходи вони здійснювали за погодженням із начальником Штабу гетьмана, окрім екстрених випадків, які виникали у разі гострої потреби.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 39–39зв., 66зв.–68, 70зв.

П. Гай-Нижник, *Особиста охоронна служба гетьмана...*

Заступник генерального писаря І. Полтавця-Острияниці полковник Б. Неїло розповідав 10 листопада 1919 р. у Перемишлі Є. Чикаленку, що коли влітку 1918 р. гетьманськими спецслужбами було розкрито черговий заколот проти гетьмана, “в якому були замішані члени конвою – українці, що мали зв’язки з деякими членами Національного союзу, то з того часу Скоропадський став з недовір’ям ставитись до українців, а натомість зблизився з російським офіцерством, яким оточив себе”⁵⁴. Додам принагідно, що 13 листопада 1918 р., коли на Раді міністрів розглядалося питання про можливість допущення проведення опозиційними силами Національного Конгресу, П. Скоропадський отримав увідомлення, що було розкрито весь заколот повстання при арештові начальника частини його охорони, полковника М. Аркаса. “З його повідомлення вияснилося, – згадував гетьман, – що конгрес конгресом, а повстання все одно вибухне”⁵⁵. Тим не менш більшість власної охорони залишилася вірною гетьманові, проте вже не була в змозі протистояти об’єднаним силам соціалістів-заколотників.

Загін особного (особливого) призначення устанавлювався з метою забезпечення порядку в місцях перебування гетьмана. Він підпорядковувався начальникові Штабу гетьмана і прирівнювався до окремого батальйону⁵⁶. 19 жовтня 1918 р. начальник Штабу гетьмана виступив перед Радою міністрів з доповіддю про виділення “коштів на утримання членів загону” (обрахунком з 1 жовтня 1918 р.). Бюджетова комісія повідомила про можливість асигнувати, а уряд ухвалив, 55 тис. 771 крб.⁵⁷ А. Денікін вважав, що організація контррозвідки і “загони особливого призначення” в тогочасній Україні домінували над “багнетами”, тобто над питанням створення армії⁵⁸. Обов’язки особового складу загону визначалися військовими статутами і особливою інструкцією начальника Штабу гетьмана. Помічник командира загону, господар і командири взводів прирівнювались у правах до ротних командирів, а унтер-офіцери – до молодших офіцерів, хоча за чисельністю

⁵⁴ Є. Х. ЧИКАЛЕНКО, *Щоденник, 1919–1920*, К.; Нью-Йорк (Вид-во ім. Олени Теліги), 2005, с. 153.

⁵⁵ П. СКОРОПАДСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 303, 310.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 39–41, 55–59; *Державний вістник* (22 липня 1918).

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 136, арк. 21.

⁵⁸ А. И. ДЕНИКИН, *Очерки русской смуты*, Вопросы истории, 1 (1991) 146.

загін відповідав лише сотні⁵⁹. Загін окремого призначення, який складався з двох взводів. У кожному з них було 3 стрілецькі та 1 панцерний відділи. Загін окремого призначення являв собою фактично підрозділ швидкого реагування і застосування в різних екстремальних ситуаціях⁶⁰.

Загалом на жовтень 1918 р. в розпорядженні начальника Штабу гетьмана був лише Особливий вільнонайманий загін із 800 вояків для дій проти окремих спроб більшовиків підняти повстання у найближчому до Києва районі й ґрунтовно споряджений кулеметами, бліндованими автомобілями та іншими технічними засобами, а також 2 сотні (піша й кіннотна) власного конвою гетьмана, переважно з колишніх офіцерів, та різноманітні команди та керівні кадри⁶¹. Серед осіб для виконання доручень при начальникові Штабу гетьмана були: старшини з правами командирів неокремих бригад, які за його вказівкою повинні були нести чергування в гетьманському палаці під час засідання Ради міністрів; осавули з правами командирів сотень, які під час свого чергування керували прийомом відвідувачів начальника Штабу і виконували окремі його доручення; і секретар з правами столоначальника, що виконував доручення начальника Штабу з цивільного управління і вів його особисте листування.

Погони офіцерів мали один чи два просвіти та ромбоподібні (“гергіївські”) зірочки німецького типу для позначення чинів. Прикладний колір і металевий прибор у Штабі гетьмана (генеральна булава) був краповий із золотим. 21 серпня 1918 р. було впроваджено загальноармійський однострій, за зразком форми одягу старої Російської армії, але з німецькими знаками відмінності. Фуражки для козаків і офіцерів (старшин) – британського зразка з облямівкою прикладного кольору на тулії, дашок – шкіряний або фетровий. Шаровари для козаків здебільшого були сіро-сині, для старшин – також сіро-сині, але з кольоровими облямівками за родами та видами військ. Нижні чини одягалися у захисні гімнастерки та німецькі блузи, офіцери (старшини) – у

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 39–41, 55–59; *Державний вістник* (22 липня 1918).

⁶⁰ *Ibid.*, арк. 39–40зв., 75–76.

⁶¹ *Ibid.*, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 100–101, 107.

П. Гай-Нижник, *Особиста охоронна служба гетьмана...*

френчі зі стоячо-відкладним коміром⁶². Для членів гетьманського штабу, гетьманського конвою (як, власне, і для вояків сердюцьких частин та усіх генералів) запроваджувався новий мундир – жупан. На погонах значилася відповідна шифровка (абревіатура) та значок у вигляді перехрещених булав на тулії фуражки (такий значок носили також і у Власному конвої гетьмана, проте абревіатура на пагонах була іншою).

Проте деякі офіцери Штабу гетьмана дозволяли собі певні вольності у формі одягу. Так, наприклад, як видно зі світлин *генерала К. Х. Середина*, який числився при гетьманському Штабі, він прикрасив підборідний пасок на журавці муфточками із золотого галуна (подібно до офіцерів Сердюцької дивізії), носив замість бриджів шаровари (подібно до генералів армії), а також шашку кавказького зразка (подібно до самого гетьмана), яка висіла на кавказькому ж поясному паску. Цю світлину було зроблено у Берліні, куди К. Середін був відряджений від імені Української Держави на поховання убитого в Києві фельдмаршала Г. Айхгорна саме після призначення його представником України в Румунії. Б. Стеллецький згадував, що йому переказували, що “в Берліні публіка з великою цікавістю дивилася на Середина у його українському вбранні й це послання представника нової держави сильно підняло престиж Скоропадського в очах Німецького Уряду”⁶³.

Осібний (Особливий) відділ. Відповідно до Положення “Про Осібний відділ Штабу Гетьмана, компетенцію його посадових осіб і підрозділів”, відділ мав завданням відстежувати різні політичні та національні течії у суспільстві стосовно ставлення до особи гетьмана, розробляти заходи щодо боротьби урядових установ з антидержавною діяльністю політичних партій, організацій та окремих осіб, інформувати про діяльність політичних партій та громадських рухів України, які могли шкідливо вплинути на внутрішню ситуацію в Українській Державі та її міжнародні відносини⁶⁴. Окремі агенти відділу здійснювали розвідувальні функції й за кордоном України. Осібний відділ також був зобов’язаний виконувати окремі доручення начальника

⁶² К. В. АНІСІМОВ, *Однострої Збройних сил України періоду національних змагань 1917–1920 рр.*, Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Донецьк, 2002.

⁶³ *ЦДАВО України*, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 157–158.

⁶⁴ Фактично подібні завдання та обов’язки мав й освідомчий відділ департаменту Державної Варти Міністерства внутрішніх справ Української Держави.

Штабу гетьмана щодо галузі своєї безпосередньої діяльності⁶⁵. Таким чином відділ фактично виконував роль політичної розвідки та контррозвідки й мав надзвичайні повноваження щодо інших офіційних установ Української Держави.

Пропозицію стосовно створення Осібного відділу⁶⁶ при Штабі гетьмана подав П. Скоропадському у перші ж дні по перевороті державний секретар М. Гіжицький. Він зокрема так обумовлював потребу в такій інституції: “Нам, пане Гетьмане, необхідно мати свою розвідку, ми нічого не знаємо. Потрібно, щоб Ви були постійно освідомлені про те, що відбувається всередині країни, отримуючи відомості не лише з міністерства внутрішніх справ, але й від власного органу. Крім того, маса людей, які не співчувають переворотові, можуть здійснити замах; врешті, може бути підготовлено переворот, а ми про це й нічого знати не будемо до останньої хвилини”⁶⁷. Гетьман одразу ж обміркував цю справу з головою Ради міністрів і водночас міністром внутрішніх справ Ф. Лизогубом. П. Скоропадський, власне, вже був переконаний у необхідності створення такої структури при своєму Штабові, позаяк то були, за словами самого гетьмана, “часи мінливі” і він не хотів “бути усвідомленим винятково однією лише людиною (тобто лише міністром внутрішніх справ. – *Авт.*)”⁶⁸. Було вирішено, що “уся агентурна частина буде зосереджуватися у міністерстві внутрішніх справ, проте що при штабі Гетьмана буде вестись особлива агентура у так званому «осібному відділі штаба Гетьмана», на обов’язки якого буде стежити за усіма особами та партіями, що готують замах на мене [П. Скоропадського] і, взагалі, що прагнуть до перевороту”⁶⁹.

Державна влада поставилася до організації та налагодження роботи Осібного відділу не зволікаючи, у тому числі й щодо фінансового забезпечення. Вже наприкінці червня 1918 р. на його потреби було виділено 184 тис. крб, з яких на залучення таємної агентури (до 1 ве-

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 44–45.

⁶⁶ Судячи зі спогадів П. Скоропадського утворення, діяльність і сфери роботи цієї установи в багатьох державних інституціях не викликали розуміння. Сам гетьман вважав, що такі спеціальні підрозділи є каменем спотикання усіх урядів і що навіть “такий геній, як Наполеон, на ньому провалився врешті решт”: П. СКОРОПАДСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 206.

⁶⁷ П. СКОРОПАДСЬКИЙ, *Op. cit.*, 206–207.

⁶⁸ *Ibid.*, с. 207.

⁶⁹ *Ibid.*

П. Гай-Нижник, Особиста охоронна служба гетьмана...

ресня 1918 р.) було витрачено 50 тис. крб, для заохочення роботи осібних службовців – 40 тис. крб, на додаткову платню співробітникам за працю у вечірні й нічні години – 30 тис. крб, на непередбачені витрати агентів і наглядачів – 10 тис. крб, на винагороди службовцям відділу – 24 тис. крб, на покриття витрат у зв'язку з дорожнеченою – 30 тис. крб.⁷⁰ З 1 вересня по 1 грудня 1918 р. на таємні видатки по Осібному відділу в розпорядження начальника Штабу гетьмана було виділено 348 тис. 752 крб.⁷¹ 15 листопада 1918 р. у розпорядження начальника гетьманського Штабу для охорони державної безпеки було таємно асигновано ще 10 млн. крб.⁷²

Інтенсивно формувалася й штат осібного відділу. Начальника Осібного відділу призначав і ніс за це персональну відповідальність особисто начальник Штабу гетьмана. У своїх правах очільник цього відділу дорівнювався до командира армійського корпусу і визначався Дисциплінарним військовим статутом, а також мав чин державного рангового⁷³. Усі працівники Осібного відділу (як військові, так і цивільні) вважалися на дійсній військовій службі з відповідними правами та належними пільгами. За посадові ж злочини чи службові провини цивільні службовці відділу підлягали відповідальності на загальних підставах для визначених посадових осіб⁷⁴.

Начальником Осібного відділу було призначено колишнього товариша прокурора окружного суду Д. Бусло, у чесності якого гетьман не мав сумнівів⁷⁵. Статський радник (ХІІ класом) і вчений-правознавець *Дмитро Петрович Бусло (1873–1918)* був випускником Імператорського училища правознавства (56-й випуск від 1 травня 1895 р.)⁷⁶ і з того часу (1895 р.) працював у системі судового відомства: від 1903 р. товаришем прокурора окружного суду м. Рига, а з 1906 р. – Петербурзького окружного суду. У вересні 1911 р. він був прикріплений до комісії сенатора М. Трусевича, а протягом 1911–1917 рр. служив товаришем (заступником) прокурора в Одеській судовій палаті, після чого

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 4, арк. 7, 4.

⁷¹ *Ibid.*, ф. 1064, оп. 1, спр. 92, арк. 23.

⁷² *Ibid.*, арк. 17.

⁷³ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 89, арк. 100.

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 45–48.

⁷⁵ П. СКОРОПАДСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 207.

⁷⁶ *Императорское Училище Правоведения и Правоведы в годы мира, войны и смуты*, сост. Н. Л. ПАШЕННЫЙ, Мадрид (Издание Комитета Правоведской Кассы), 1967.

(у 1918 р.) став начальником Осібного відділу Штабу гетьмана всієї України у званні державний ранговий. У грудні 1918 р. був убитий в Одесі⁷⁷.

Осібний (Особливий) відділ розташовувався у київському готелі “Версаль” на вулиці Підвальной. Його приміщення були не надто вишукані. Так, наприклад, кабінет начальника відділу Д. Бусла являв собою велику залу, на протилежному боці від вхідних дверей якої стояв великий стіл, а сама кімната погано освітлювалася лише однією газовою лампою⁷⁸.

В Осібному відділі також несли службу помічник начальника відділу, особи для спеціальних доручень, 7 штаб-офіцерів (ад’ютантів), 8 районних офіцерів (посади, що відповідали званням підполковника – полковника), а також службовці юридичного та інформаційного відділень, канцелярії та екекутор. Районні офіцери, які призначалися до кожної з 8 губерній держави, мали права командирів окремих батальйонів.

Урядовці юридичного відділення займалися перевіркою оперативних матеріалів і після з’ясування обставин справи через начальника відділу всі листи передавали на розслідування старшому прокуророві Апеляційного суду або прокурорам Військового чи Морського судів⁷⁹. Начальник відділення, його помічник та урядовці, що належали до IV–VIII посадової класифікації, мали право провадження попереднього слідства на основі відповідних статей Статуту Карного суду Російської імперії. Утім для проведення слідчих дій і дізнання до відділення могли відряджатися й інші особи.

Інформаційне відділення комплектувалося з його начальника, чотирьох штаб-офіцерів для розробки і класифікації оперативних матеріалів, агентів зовнішнього нагляду (за окремим штатом), спеціального діловода й друкарки з дозволом роботи з таємними документами.

Зовнішнім наглядом керував призначений завідувач, якому підлягали агенти Києва та відряджені у провінцію. Усі агенти поділялися на три розряди (за розміром оплати): вищий (за штатом – 15 осіб), середній (20 осіб) і молодший (15 осіб). Агентами могли стати лише особи, що залишилися на надстроковій службі, закінчили курси навчальних

⁷⁷ *Императорское Училище Правоведения и Правоведы.*

⁷⁸ *ЦДАВО України*, ф. 4547, оп. 1, спр. 2, арк. 104.

⁷⁹ *Ibid.*, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 45–48зв.

П. Гай-Нижник, *Особиста охоронна служба гетьмана...*

команд мирного часу та отримали відповідні атестації⁸⁰. При цьому агенти зовнішнього нагляду поновлювалися у військовому званні надстроковця і зобов'язувалися особистою підпискою прослужити не менше року. Звільнити їх могли лише у дисциплінарному порядку. Про прийняття агентів на надстрокову службу оголошувалося у наказі по Особливому відділу й робився запис в їхньому послужному листі. Після зарахування на службу такі агенти користувалися усіма правами і пільгами надстроковців, а за проступки і недогляди по службі до них застосовувалися стягнення дисциплінарного статуту, передбачені для надстроковців військових муштровних підрозділів. На таких же підставах вони притягалися до суду⁸¹. Агенти та “спостерігачі” Особливого відділу отримували окремі кошти на “секретно-агентурні потреби”⁸².

Канцелярія відділу займалася реєстрацією і збереженням таємних документів та речових доказів. Вона складалася з начальника, його помічника, трьох діловодів, перекладача, архіваріуса й журналіста. Екзекутор завідував приміщеннями, майном і коштами відділу. У його розпорядженні були помічник, два старші та два молодші водії, два телефоністи. Водії та телефоністи відбиралися з поміж унтер-офіцерів інженерних військ⁸³.

Повноваження Осібного (Особливого) відділу були практично необмеженими. Його службовці навіть складали для гетьмана таємні офіційні довідки про ймовірних кандидатів на посади міністрів та їхніх товаришів (заступників)⁸⁴. Класні урядовці за наказом начальника або його помічника мали право робити арешти в порядку, визначеному розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 30 травня 1918 р., яке ґрунтувалося на Законі Тимчасового уряду від 2 серпня 1917 р. Їм також надавалися права військових цензорів. Усі державні та цивільні установи, посадові особи, а також військові частини та військовослужбовці зобов'язувалися подавати допомогу і виконувати вимоги службовців Особливого відділу Штабу гетьмана. Невідкладно і точно усі розпорядження особистів гетьмана повинні були виконувати

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 46, 47зв. – 49зв., 78–78.

⁸¹ *Ibid.*, арк. 45, 48–48зв., 78.

⁸² *Ibid.*, спр. 7, арк. 7–7зв.

⁸³ *Ibid.*, спр. 1, арк. 46, 47зв. – 49зв., 78–78зв.

⁸⁴ *Ibid.*, ф. 4547, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

урядовці підрозділів загальної та карно-розшукової варти, митники, кордонці, залізничні охоронці та лісові сторожі, а про факти будь-яких антидержавних діянь терміново їм доповідати. Урядовці дипломатичних установ також мали сприяти діяльності Особливого відділу і беззаперечно приймати пакети для відправки зі своїми кур'єрами, не вдаючись до якихось роз'яснень.

Окрім того, їм належало пересилати до особливого відділу газетні статті, які висвітлювали “відношення урядових, суспільних і парламентських кіл до Ясновельможного Пана Гетьмана всієї Української Держави і її Уряду”. Банківські та кредитові установи на вимогу начальника Осібного відділу повинні були надавати необхідні йому довідки. Урядовці відділу мали право “відвідувати всі місця замкнення в Україні і робити допити в'язнів, а також викликати для допитів до себе всіх заарештованих, за ким би такий не рахувався”⁸⁵. Справи і витрати Особливого відділу були державною таємницею. Перевірити їх мав право лише начальник Штабу гетьмана або особа за його дорученням. Приміщення відділу охороняла окрема варта, яка входила до складу загальної залогової варти⁸⁶. Службовці Осібного відділу були вправі відвідувати в'язниці та допитувати заарештованих. Усі справи та бюджет відділу становили сувору державну таємницю⁸⁷.

Кошти на утримання Осібного (Особливого) відділу відпускалися за кошторисом Штабу гетьмана з Державної скарбниці наперед кожного місяця до п'ятого числа. Відділ мав свою гербову печатку і печатку для пакетів. Для майна, яке відбирали при обшуках і конфіскаціях, була спеціальна сургучна печатка. Урядовці відділу, крім наглядових агентів, носили формений одяг, встановлений для Власного Штабу гетьмана. Як і всі військовослужбовці Головної Квартири, вони носили мазепинки з гетьманськими кокардами у вигляді тризуба і коротенькі кітелі, підперезані паском чи шовковим поясом. Погони на кітелях були з плетінням і зірками. Форма мала сіро-синій колір. На шароварах у старшин був краповий кант⁸⁸.

Головну увагу агентів Осібного відділу було спрямовано на боротьбу з більшовицькими агентами, що відряджалися на територію

⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 1, арк. 48–49.

⁸⁶ *Ibid.*, арк. 45–54зв.

⁸⁷ *Ibid.*, арк. 48–49.

⁸⁸ *Армія* (1 грудня 1918).

П. Гай-Нижник, *Особиста охоронна служба гетьмана...*

Української Держави для антиурядової та антинімецької агітації, проти українських соціалістичних діячів, які стояли на чолі антигетьманського руху, та єврейських агітаторів, що сіяли розбрат серед населення. Водночас спостереження провадилося й за російськими “білими” політичними діячами⁸⁹. Під ретельним наглядом Особливого відділу перебували й провідні діячі українських соціалістичних партій, зокрема соціал-демократичної та соціалістів-революціонерів. Агентурні заходи провадилися й серед військовиків – колишніх старшин УНР та у збройних підрозділах держави.

Отже, Осібний відділ Штабу гетьмана провадив тотальне стеження й аналіз діяльності не лише усілякого роду та спрямувань партій та організацій, а й державних службовців вищого урядового та військового рангу та іноземних агентів. Згодом, уже в еміграції, один з начальників Штабу гетьмана Б. Стеллецький визнав, що Осібний (Особливий) відділ насправді являв собою “таємну поліцію та розвідку політичного характеру”⁹⁰.

Нагадаю, що гетьманським палацом слугувала тоді стара будівля київського генерал-губернатора у київському районі Липки. Здавалося б великий, генерал-губернаторський будинок виявився доволі затісним і скромним помешканням для гетьманського оточення й мало відповідав його урочистій назві – гетьманський палац, а логічніше б його було назвати резиденцією. У “палаці” тіснилося безліч людей: родина гетьмана, Рада міністрів, Штаб гетьмана та його власна канцелярія. Окрім того, нижній поверх палацу займав ще й німецький караул, який час від часу змінювався у своїй чисельності залежно від політичної ситуації в місті, а також караул гетьманського конвою та чергування Особливого (Осібного) відділу власного Штабу П. Скоропадського. При вході стояли попарно вартові конвою гетьмана, а в останні місяці Гетьманату – двійко вартових стояли й у залі перед внутрішніми апартаментами П. Скоропадського. Німці несли караули з боку парку, а отже їх для сторонньої публіки (відвідувачів) гетьманського палацу видно не було. Вночі ж двері спальної кімнати гетьмана охороняли спільно його конвой та вартові-німці, а в парку виставляли варту біля кулемета.

⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 2, арк. 124–126.

⁹⁰ *Ibid.*, спр. 1, арк. 125.

Слід зауважити, що попри посилену внутрішню та зовнішню охорону резиденції П. Скоропадського, потрапити до палацу глави держави було відносно легко, оскільки будинок постійно відвідувало багато гостей і прохачів на прийоми не лише до самого гетьмана, але й до голови Ради міністрів і гетьманського коменданта. Крім того, як бідкався начальник особистого Штабу гетьмана, “палац” глави держави був розпланований вкрай незручно, він безпосередньо прилягав до сусідніх садиб на Левашівській та Інститутській вулицях. Парк, що також притулявся до будинку, був огорожений напівзгнилим дерев’яним парканом, а з вікон сусідніх будинків зовсім вільно можна було спостерігати за усім, що діялося у середині парку. Усе це створювало досить великі ускладнення для охорони гетьмана. Тому майже у кожному кутку будівлі, за драпірованою дверей стояла заряджена зброя, на випадок необхідної самооборони⁹¹.

До середини літа 1918 р. вхід до гетьманського палацу для урядовців був порівняно “демократичним”, але 30 липня в елітному районі Києва “Липки” російським есером Б. Донським було смертельно поранено головнокомандуючого групою німецьких армій “Київ” в Україні, генерал-фельдмаршала Г. Айхгорна (Hermann von Eichhorn) та його ад’ютанта, гаупмана В. Дреслера (Walter von Dreßler)⁹². Після ж вбивства фельдмаршала Г. Айхгорна, на київських Печерську та Липках з’явилися патрулі та загорожі із колючим дротом, а щоб дістатися до резиденції П. Скоропадського стали “потрібні всякі перепустки”, через що урядові службовці почали називати палац гетьмана та навколишні околиці “Енгерес Крігсгебіт”⁹³.

Власне, такі запобіжні заходи безпеки чомусь не досить усвідомлювалися навіть членами уряду держави, які 14 серпня 1918 р. на засіданні Ради міністрів негативно зустріли запропоновані власним Штабом П. Скоропадського зміни у формі пропусків на право входу до гетьманського палацу. Вищі урядовці вважали, що позаяк “чини охорони палацу повинні знати всіх членів Ради Міністрів в обличчя, то

⁹¹ ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 120–122.

⁹² H. GACKENHOLZ, *Eichhorn, Hermann von*, Neue Deutsche Biographie (NDB), Band 4, Berlin (Duncker & Humblot), 1959, S. 377; E. LIMPACH, *Hermann von Eichhorn*, [in:] ERNST JÜNGER (Hrsg.), *Die Unvergessenen*, München (Justin Moser Verlag), 1928, S. 54–55; П. П. ГАЙ-НИЖНИК, *Айхгорн Герман*, Енциклопедія Сучасної України, т. 1, К. (НАНУ, НТШ ім. Т. Шевченка), 2001, с. 238.

⁹³ Д. ДОНЦОВ, *Рік 1918, Київ*, К. (Темпора), 2002, с. 81.

П. Гай-Нижник, *Особиста охоронна служба гетьмана...*

постачання останніх перепустками з фотографічними картками є зайвим”⁹⁴. Більше того, ці вищі урядові посадовці ухвалили “просити головуючого довести до відома пана Гетьмана міркування Ради Міністрів про деякі незручності існуючого порядку охорони палацу і про необхідність встановити інші взаємини чинів Штабу Гетьмана з членами Ради Міністрів, відповідно до належного останнім службовому становищу в устрої держави”⁹⁵.

Варто згадати також, що гетьман мріяв оточити себе також конвою з кавказьких народів. Проте усі спроби вмовити вояків з колишньої т. зв. Дикої дивізії, що поверталася до себе на Кавказ, залишитися на службі у П. Скоропадського не мали жодного успіху, незважаючи на пропозиції будь-якої оплати⁹⁶. Із очевидною перспективою поразки Німеччини та після поступок з боку кайзера у вересні 1918 р. щодо можливості створення української національної армії, зазнала невдачі й ідея ген. В. Біскупського сформувати шість добровольчих кавалерійських дивізій, що були б укомплектовані переважно кавказцями, терцями, кубанцями та інгушами. Ці підрозділи мали б оберігати гетьманський режим не лише проти майбутньої зовнішньої агресії більшовиків, а й від більшовиків внутрішніх, від ліво-соціалістичних ватаг та опозиції, від терористів і революційних повстанчих сил тощо. Проте втіленню цих задумів завадив брак часу та грошова ощадність міністра фінансів А. Ржепецького⁹⁷. Вірогідно хіба що з азіатів один лише особистий охоронець-ад’ютант, що з’явився в оточенні гетьмана, – туркмен Абдул Західов – погодився на таку пропозицію.

Тим часом 18 листопада, вже у розпал антигетьманського повстання, новий начальник гетьманського Штабу О. Аккерман⁹⁸ вніс до уваги Ради міністрів проект оновлених його штатів⁹⁹. Паралельно було також асигновано ще й 348 тис. 752 крб на таємні видатки по Штабу

⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 167зв.

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ *Ibid.*, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 123.

⁹⁷ *Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского. Не ранее 31 декабря 1918 г.*, Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов, Москва (Политическая энциклопедия), 2014, с. 94.

⁹⁸ Див.: П. ГАЙ-НИЖНИК, *Начальники Особистого Штабу гетьмана...*, с. 45–56.

⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 7, арк. 50.

гетьмана¹⁰⁰. Невдовзі, 23 листопада, у контексті розгляду вищезгаданих додаткових штатів гетьманського Штабу, уряд доручив державному контролерові С. Петрову і товаришеві міністра фінансів К. Замену розглянути ці питання й “у якомога нетривалому часі доповісти їх зі своєю ухвалою Раді Міністрів”¹⁰¹. Утім, у подальшому справу щодо збільшення штатів власного Штабу гетьмана на урядових засіданнях не обговорювалося й певних рішень ані міністрами, ані їхніми заступниками, не ухвалювалося. Причиною тому, цілком очевидно, стали громадянська війна в Україні й потреба концентрації уваги уряду та владних органів на обороні Києва від повстанців, що об’єктивно відклало справу розгляду додаткових штатів власного Штабу П. Скоропадського на невизначений час, який так і не настав через падіння 14 грудня 1918 р. Української Держави у формі Гетьманату.

Таким чином, можна зробити висновок, що Штаб гетьмана відігравав одну з ключових ролей у державотворчій роботі за часів гетьманування П. Скоропадського та являв собою свого роду службу безпеки, розвідки, контррозвідки та охорони глави держави водночас. Цілком вірогідно, що через такі широкі (особливо силові) повноваження Гетьманської Квартири взагалі, й Штабу гетьмана зокрема, П. Скоропадський намагався створити власний уряд і, за сумісництвом, силову структуру, які (в тіснішому полі найближчих і довірених йому особисто осіб) надали би гетьманові можливості діяти більш самостійно в управлінні державою, уникаючи тотального контролю окупаційної німецької влади та політичних галасів своїх противників.

Проте, сили Штабу гетьмана не могли замінити армії, а тому, передбачаючи протигетьманський заколот, об’єктивно не могли протистояти організованим військовим підрозділам опозиції, що під проводом Директорії стали в авангарді протигетьманського виступу, а тим паче хвилі збройного повстання народних отаманських формувань й спецпідрозділів підпільної більшовицької “армії”, які восени 1918 р. почали діяти скоординовано й під єдиним воєнно-політичним керівництвом, про що й засвідчили події жовтня–грудня 1918 р. і, врешті-решт, призвели до повалення Гетьманату П. Скоропадського та уособленої його особою Української Держави.

¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 102.

¹⁰¹ *Ibid.*, спр. 7, арк. 60.